

**Hanzehogeschool
Groningen**

University of Applied Sciences

Responsieve Regio

dr. E.A.M. (Elles) Bulder

**share your talent
move the world**

Pionieren met demografische transitie in Noord-Nederland

Lectorale rede

Responsieve Regio

Pionieren met demografische transitie in Noord-Nederland

Lectorale rede

dr. E.A.M. (Elles) Bulder

Hanzehogeschool Groningen

University of Applied Sciences

Kenniscentrum NoorderRuimte

Lectoraat:

Krimp & Leefomgeving

Dr. E.A.M. Bulder

Postbus 3037

9701 DA Groningen

Tel: 050 595 4524

Email: e.a.m.bulder@pl.hanze.nl

www.noorderruimte.nl

Colofon

Auteur:	dr. E.A.M. (Elles) Bulder
Eindredactie:	Rixt Froentjes
Uitgever:	Kenniscentrum NoorderRuimte Hanzehogeschool Groningen, februari 2017
Layout:	Canon Business Services
Vertaling:	BRICKS Tekst & Translation
Fotografie omslag:	Luuk Steemers
Drukkerij:	Grafische Industrie De Marne

Afbeelding voorzijde: Detail van een schilderij van Adriana Plagketi,
MFA Painting student bij het Frank Mohr Institute

© 2017 Elles Bulder

Application for the reproduction of any part of this book in any form should be made to the author. No part of this publication may be reproduced, stored or introduced in a retrieval system or transmitted in any form or by other means (electronic, mechanical, photocopying or otherwise) without the author's prior, written permission.

Inhoud

Voorwoord	
1 Inleiding	9
2 De samenstelling van de bevolking verandert	11
2.1 Maar liefst twee demografische transitie...	11
2.2 ...en selectieve bevolkingskrimp	14
3 Begeleiden en benutten, maar wat is daar voor nodig?	19
3.1 Wie bepaalt wat leefbaarheid is?	19
3.2 Veerkracht	22
3.3 Waardetoekenning en waardecreatie; een voorbeeld	22
3.4 De complete regio	25
4 Pionieren met demografische transitie en selectieve bevolkingskrimp in Noord-Nederland	27
4.1 Age friendly environments	27
4.2 Sociaaleconomische vitaliteit	29
4.3 EDRiT en 'Kunst contra Krimp'; de Innovatiewerkplaats als methode en als interventie	30
Bronnen	33

You must be the change you wish
to see in the world

Mahatma Gandhi

Voorwoord

Noord-Nederland staat voor een aantal wereldwijde en meer specifiek regionaal gebonden maatschappelijke uitdagingen. Vanuit het Samenwerkingsverband Noord Nederland (SNN) stimuleren, faciliteren en verbinden wij ambities gericht op de ontwikkeling van Noord-Nederland. Daarom hebben wij als SNN een Noordelijke Innovatieagenda gepresenteerd voor de periode 2014-2020. Met deze agenda leggen wij als regio de lat hoog. Het uiteindelijke doel is om in gezamenlijkheid te komen tot een veerkrachtige regio die bekend staat om de vernieuwende manier waarop we maatschappelijk en economisch voordeel behalen uit innovatie op het gebied van gezond leven en duurzame productie in een aantrekkelijke omgeving. Daartoe willen wij onderzoek benutten, innovaties realiseren en ondernemerschap stimuleren.

We willen ons onderscheiden door de vernieuwende manier waarop we maatschappelijk en economisch voordeel behalen uit innovatie op het gebied van gezond leven en duurzame productie in een aantrekkelijke omgeving. Een leefomgeving, aangepast op de groepen die hier gebruik van maken en daar met plezier wonen, leren en werken past daar bij. Evenals een MKB dat krachtiger is en meer internationaal georiënteerd. Zo willen wij naast economische ook maatschappelijke impact realiseren in onze regio. Onderzoek naar de werkzame bestanddelen van de responsieve regio draagt hier aan bij. Daarom wens ik de nieuwe lector en haar onderzoeksgroep veel succes met het realiseren van de doelen die zij stelt in haar installatierede.

René Paas

Voorzitter Dagelijks Bestuur SNN

1 Inleiding

Geacht bestuur en management van de Hanzehogeschool Groningen, beste studenten en docenten, collegae van het Kenniscentrum NoorderRuimte, collega-lectoren en docentonderzoekers, leden van het Kennisnetwerk Krimp Noord-Nederland, bestuurders, beleidsmakers en professionals uit het werkveld, vertegenwoordigers van de RUG en andere kennisinstellingen, lieve familie en vrienden, ik heet u allen van harte welkom bij het uitspreken van mijn lectorale rede.

Op 29 november 2010 werd in opdracht van de drie noordelijke provincies het Kennisnetwerk Krimp Noord-Nederland (KKNN) opgezet door het Kenniscentrum NoorderRuimte van de Hanzehogeschool Groningen en de Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen (FRW) van de Rijksuniversiteit Groningen. Doel van dit netwerk was en is de netwerkfunctie en het delen en ontwikkelen van kennis. Daarmee werd een belangrijke stap gezet in het proces, waarin geleidelijk aan in bredere kring erkend werd dat zich een voor Nederlandse begrippen nieuw demografisch proces voltrok dat consequenties had op veel terreinen. In 2012 werd het lectoraat 'Krimp & Leefomgeving' ingesteld aan de Hanzehogeschool Groningen. In de periode 2012-2015 richtte dr. ir. Sabine Meier zich met dit lectoraat op praktijkgericht onderzoek naar het dagelijks leven in krimpgebieden. In 2015 werd het fundament onder het krimpdebat in Noord-Nederland gecompleteerd met het instellen van de bijzondere leerstoel bevolkingsdaling en leefbaarheid voor Noord-Nederland, waarop 1 september van dat jaar prof. dr. ir. Bettina Bock is benoemd.

Binnen deze drieslag heb ik de eer het lectoraat aan de Hanzehogeschool Groningen opnieuw invulling te mogen geven en aan te passen aan de actuele vragen binnen het onderwijs en in het werkveld. Dat ik zelf woonachtig ben in een krimpregio en daar al 25 jaar als ondernemer actief ben, is daarbij niet onbelangrijk. De leidraad voor de herinvulling van het lectoraat vraagt om een herbestemming - om in termen te blijven. Onder de titel 'Responsieve regio. Pionieren met demografische transitie in Noord-Nederland' beschrijf ik de wijze waarop ik daar samen met docentonderzoekers, studenten, werkveldpartners en partners bij andere kennisinstellingen invulling aan hoop te geven. Hierbij is de titel 'Responsieve regio' gekozen om te onderstrepen dat Noord-Nederland een transitie doormaakt waarbij het van groot belang is dat het 'antwoord' op de ontwikkelingen uit de regio zelf voortkomt.

2 De samenstelling van de bevolking verandert

2.1 Maar liefst twee demografische transitie's ...

Inmiddels is er zo veel gezegd en geschreven over bevolkingskrimp dat ik er gevoeglijk van uit kan gaan dat u in grote lijnen bekend bent met wat bevolkingskrimp is en waar het zich in Nederland voltrekt. Daar wil ik het vanmiddag dan ook niet met u over hebben. Waar ik het wel met u over wil hebben, dat zijn verschillende maatschappelijke aspecten die belangrijk zijn voor het begeleiden en benutten van bevolkingskrimp. En waarvoor geldt dat meer kennis over en inzicht in de werking en interactie van deze aspecten van nut kan zijn voor een effectieve interdisciplinaire benadering door toekomstige en huidige professionals. De toekomstige professionals vanuit de opleidingen Built Environment, Facility Management, Industrieel Product Ontwerpen, Vastgoed & Makelaardij, Beeldende Kunst en Vormgeving en Popcultuur en de huidige professionals die momenteel bijvoorbeeld werkzaam zijn bij overheden, corporaties, bureaus en organisaties werkzaam in de sector vastgoed en makelaardij.

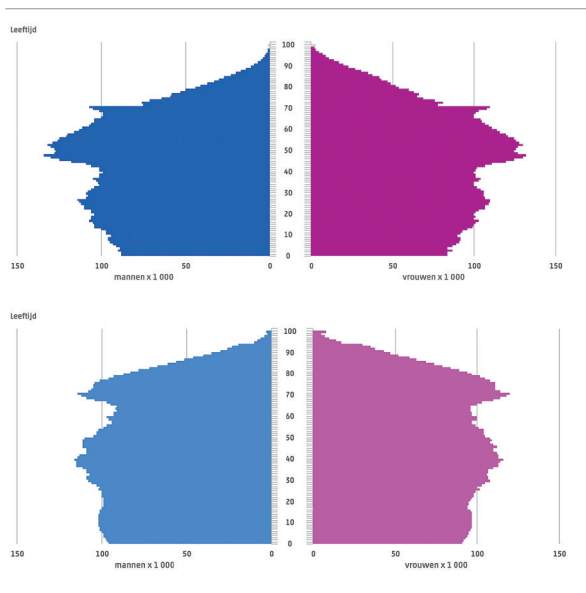
Allereerst wil ik kort ingaan op de demografische ontwikkelingen die op macroniveau spelen en die de coulissen voor de bevolkingskrimp in Noord-Nederland vormen. In 1953 presenteerde Frank Notestein de eerste consistente theorie over de relatie tussen economische en demografische ontwikkeling, die leidde tot een historische daling van mortaliteit en fertiliteit in West-Europa vanaf de achttiende eeuw. Het eindpunt van deze transitie was een stationair groeiende bevolking met een gemiddelde levensverwachting van hoger dan 70. Ondanks de kritiek die deze theorie in de loop der jaren kreeg omdat hij te statisch was en te weinig verklarende variabelen gebruikte voor het proces, staan de transitie zelf en de vergrijzing die hier het gevolg van is voor de westerse wereld niet ter discussie (Bulder, 1993).

Ruim dertig jaar later lanceerden Lesthaeghe en Van der Kaa hun theorie over wat zij de Tweede Demografische Transitie noemden (Lesthaeghe en Van der Kaa, 1986). Deze transitie, die vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw in West-Europa en Noord-Amerika zichtbaar werd, zette onder andere in door een ingrijpende wijziging in het normen- en waarden patroon. Een uitgestelde fertiliteit, een op termijn dalende bevolking wanneer deze niet werd aangevuld via ‘vervangingsmigratie’ en een toenemende variatie in huishoudstructuren waren het gevolg. Door het stijgen van de levensverwachting in combinatie met de dalende fertiliteit zette een geleidelijke vergrijzing van de bevolking in.

De demografische ontwikkelingen die momenteel voor Nederland te zien zijn en voorspeld worden, passen binnen het door Lesthaeghe en Van der Kaa gepresenteerde beeld (zie ook figuur 1). De fertiliteit is sinds eind jaren zestig door de introductie van anticonceptiemiddelen, de stijgende welvaart en veranderende normen en waarden geleidelijk aan gedaald tot onder het vervangingsniveau (gemiddeld 2,1 kind per vrouw). De bevolking vergrijst en het aantal zeer ouden (80-plus) binnen de bevolking groeit onevenredig. En ook de structuur van huishoudens verandert. Volgens de laatste prognoses van het CBS zal de Nederlandse bevolking naast deze structuurverandering vanaf 2038 in zijn geheel gaan krimpen, vooropgesteld dat de immigratie niet voor de verliezen compenseert (Stoeldraijer e.a., 2016, van Duin en Stoeldraijer, 2014). Al in 2016 groeide de bevolking van Nederland vooral door immigratie (CBS b).

Figuur 1: De leeftijdsopbouw van de Nederlandse bevolking in 1969 en 2040

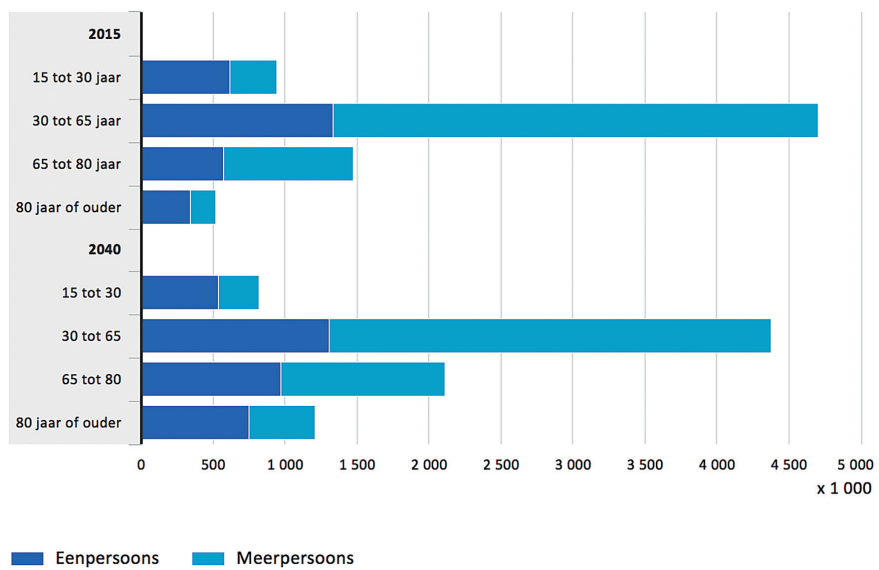

Bron: CBS

De structuur van de huishoudens in Nederland verandert. Daardoor zal het komende decennium het aantal alleenstaanden in Nederland naar verwachting fors toenemen. Globaal gezien zijn er drie fasen gedurende de levensloop waarin mensen alleenstaand zijn:

- Op jonge leeftijd, doordat jongvolwassenen na het verlaten van het ouderlijk huis enkele jaren alleen gaan wonen. Deze eenpersoonshuishoudens bevinden zich vooral in de grotere steden waar jongeren voor studie en werk naar toe trekken.
- Op middelbare leeftijd, doordat mensen na het uiteenvallen van een relatie weer alleen gaan wonen. Deze huishoudens treffen we overal aan in Nederland.
- Op hogere leeftijd, na het overlijden van de partner. Dit type huishouden komt relatief gezien vaker voor in regio's met bevolkingskrimp.

Figuur 2: Een- en meerpersoonshuishoudens in 2015 (waarneming) en 2040 (prognose)

Bron: CBS

In figuur 2 is te zien dat de verwachte groei van eenpersoonshuishoudens voornamelijk geldt binnen de leeftijdscategorie 65 – 80 jaar, terwijl voor personen van 80 jaar en ouder het aantal zelfs verdubbelt (CBS c). In de overige leeftijdscategorieën wordt een veel beperktere groei verwacht of blijft het aantal constant.

Het spreekt voor zich dat deze structurele veranderingen in de samenstelling van de bevolking consequenties heeft op velerlei gebied (Lesthaeghe 2014). Een aantal maatschappelijke uitdagingen dat hiervan het gevolg is wil ik hier benoemen.

- de uitdagingen die een sterk vergrijzende samenleving met zich meebrengt;
- wanneer de bevolkingsomvang enigszins stabiel en de opbouw enigszins evenwichtig moeten blijven vraagt dit aandacht voor de integratie van migranten;
- het omgaan met de ontwikkeling naar meer diversiteit in huishoudstructuren;
- het ondervangen van armoede binnen bepaalde typen huishoudingen zoals die van alleenstaanden en eenoudergezinnen en de daaruit voortvloeiende exclusie.

Later zal ik toelichten welke van deze uitdagingen ik oppak binnen mijn lectoraat.

2.2 ... en selectieve bevolkingskrimp

De demografische ontwikkelingen die hierboven worden beschreven gelden voor Nederland als geheel. Regionaal is er echter sprake van een tempoverschil, onder andere doordat er gelijktijdig ook andere demografische processen spelen. Eén daarvan is de selectieve bevolkingskrimp die momenteel in een aantal rurale delen en kleinere steden van Noord-Nederland plaatsvindt. De bevolking krimpt, maar niet gelijkmatig over alle leeftijden en groepen.

De daling van de natuurlijke aanwas werd voor het eerst zichtbaar in Delfzijl in 1996. Inmiddels zijn we 20 jaar verder en weten we veel meer over krimp (zie ook tabel 1). Nico van Nimwegen lanceerde in 2009 het begrip 'selectieve krimp' (Van Nimwegen en Heering 2009). Dat begrip stelt ons in staat om bij studie van bevolkingskrimp rekeningen te houden met verschillende motieven die gedurende de levensloop

aan de basis liggen van het besluit om te verhuizen. Zo verhuizen jongeren uit de regio voor hoger onderwijs, trekken gezinnen weg uit de stad op zoek naar meer leefruimte, of vertrekken ouderen uit kernen zonder voorzieningen.

Tabel 1: Bevolkingsdaling in krimp- en anticipeerregio's in Noord-Nederland sinds het jaar van de grootste omvang

Regio	Type	Topjaar inwoners in	Inwoners in topjaar (n)	Inwoners per 1/1/15 (n)	Totale daling sinds top (%)***
NO Groningen*	Krimpregio****	2003**	236.000	222.000	5,9
Friesland	Provincie	2011	647.000	646.000	0,2
NW Friesland	Anticipeerregio****	2004	83.000	81.000	2,6
NO Friesland	Krimpregio	2006	127.000	124.000	2
Friese Waddeneilanden	Anticipeerregio	2001	11.000	10.000	0,5
ZW Friesland	COROP-regio	2014	135.000	135.000	0,2
ZO Friesland	Anticipeerregio	2015	187.000	187.000	0,03
Drenthe	Provincie	2011	491.000	489.000	0,6
Oost-Drenthe	Anticipeerregio	2010	197.000	194.000	1,8
Noord-Drenthe	COROP-regio	2012	190.000	190.000	0,2

Bron: Derks, W. Barometer Krimp. Actuele bevolkingsontwikkeling in regio's met structurele bevolkingsdaling. 7 januari 2016. P.8.

www.vanmeernaarbeter.nl/sites/vanmeernaarbeter.nl/files/BAROMETER%20KRIMP%20jan%202016.pdf

* Gemeente De Marne, de DEAL-gemeenten en Oost-Groningen zijn vanwege de beschikbaarheid van data in deze tabel samengevoegd en vallen dus onder de noemer NO-Groningen.

** NO Groningen had een eerdere top in 1981.

*** Berekend met niet afgeronde cijfers.

**** Topkrimpg gebied: de bevolking daalt naar verwachting met 16% tot 2040.

***** Anticipeergebieden: gebieden waar de bevolking nu nog niet daalt, maar in de toekomst wel. De verwachting is dat hier het aantal inwoners tot 2040 met 4% daalt. (<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/bevolkingskrimp/inhoud/krimpgebieden-en-anticipeergebieden>).

Het verhuizen van jonge gezinnen uit de stad, ook wel suburbanisatie genoemd, is op dit moment niet echt van belang in Nederland. Het wegtrekken van jongeren voor hoger onderwijs en het verhuizen van ouderen naar kernen met meer relevante voorzieningen wel. Vooral deze laatste twee verhuisstromen bepalen de structuur van de bevolking en de woning- en arbeidsmarkt in dorpen en steden in krimp- en anticipeergebieden.

De trek naar steden op zoek naar een beter perspectief is zeker niet nieuw. Het leidde Ernest George Ravenstein er in 1885 al toe om op grond van zijn observaties in Groot-Brittannië zijn zeven wetten voor migratie te formuleren. Commercialisering en proletarisering werden de motor achter migratie in de negentiende en twintigste eeuw (Lucassen en Lucassen 2011). Veel alleenstaande jonge mannen en gezinnen verhuisden hierdoor van het platteland naar de steden waar de opkomende industrie behoefte had aan vooral veel laagopgeleide arbeiders. De huidige binnenlandse migratie laat echter een ander beeld zien.

Tony Fielding lanceerde daarom de metafoor van de roltrap, waarbij vooral jonge mensen in de stad een opleiding volgen en carrière maken en zodoende hun sociaaleconomische positie verbeteren (Fielding 1992). Meer recent onderzoek heeft ook voor Nederland als geheel en in Noord-Nederland aangetoond dat de grote steden fungeren als magneten voor jongeren die een hogere opleiding willen volgen en vervolgens naar een beter betaalde baan willen doorstromen (PBL a, Venhorst, 2012, Huisman 2013, Latten e.a. 2006). In de stedelijke agglomeraties concentreren zich namelijk de betere banen in de dienstensector en, vanwege de agglomeratievoordelen¹ ook een meer divers pakket, van voorzieningen (Glaeser 2011, Storper en Manville 2006, Storper en Scott 2009). Het spreekt voor zich dat wanneer ergens bevolkingsgroei optreedt vanwege interne migratie, dat er noodzakelijkerwijze ergens anders bevolkingskrimp optreedt. Een ontwikkeling die ook wel het waterbedeffect wordt genoemd (Hospers 2010). Of de recentelijk geconstateerde daling in deze trek een tijdelijk gevolg is van de invoering van het nieuwe studiefinancieringsstelsel of een trendbreuk zal de toekomst uit moeten wijzen (CBS d).

Zoals gezegd is er regionaal gezien in Nederland sprake van een tempoverschil wat de effecten van de Tweede Demografische Transitie betreft. De selectieve bevolkingskrimp door het wegtrekken van jongeren heeft in de krimp- en anticipeergebieden in Noord-Nederland namelijk als bijeffect dat de vergrijzing van de bevolking zich hier verhoudingsgewijs sterker doorzet. Niet alleen het aandeel van de ouderen, maar ook het percentage zeer ouden neemt sneller toe dan in de niet-krimpregio's van Nederland. Mede daardoor bestaat hier momenteel al meer dan 50% van de eenpersoonshuishoudens uit alleenstaanden op AOW-gerechtigde leeftijd (PBL b).

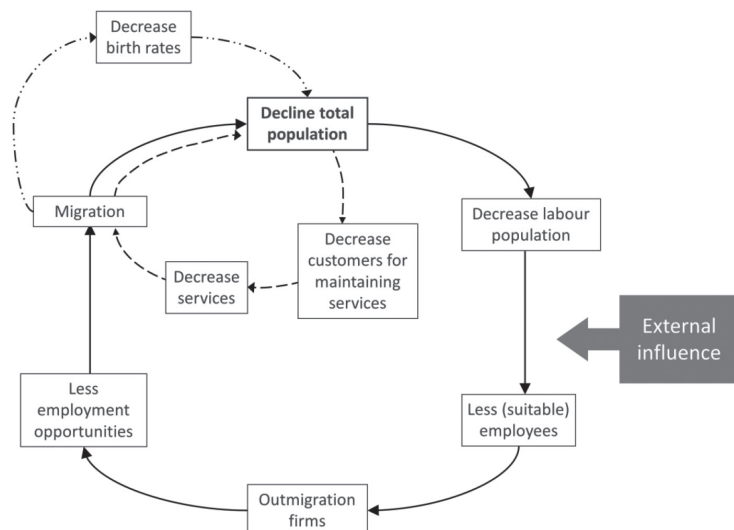
Overigens is het niet alleen de aan- of afwezigheid van hogere opleidingen en beter betaalde banen die interne migratie bepaalt. Veel studies zijn intussen gewijd aan (regionaal bepaalde) migratiemotieven. Factoren die hierin genoemd worden zijn

¹ De gezamenlijke toegang tot bijvoorbeeld de plaatselijke infrastructuur (zoals wegen en vliegvelden) en hoogwaardige intermediaire producten en diensten van leveranciers en specialisten op de regionale arbeidsmarkt. Door de grotere interne markt kunnen bedrijven en instellingen beter inspelen op de verschillende voorkeuren van consumenten, waardoor deze van een breder aanbod van winkels, horeca, recreatie, cultuur en onderwijs kunnen genieten.

de bredere sociaaleconomische structuur van een regio, de ligging van een regio ten opzichte van de grens, het karakter van het aangrenzende gebied, historisch gegroeide ruimtelijke structuren, de directe nabijheid van een groeiregio, de (kwaliteit van de) woningvoorraad en hoe die overeenstemt met de wensen van (toekomstige) bewoners, lokale (politiek-bestuurlijke) actoren en de kwaliteit van een gebied in termen van milieu en natuur (Hoekveld 2012, Hoekveld 2014). Aan de andere kant zijn er ook factoren die mensen juist 'binden' aan hun regio: sociale en leefomgevingsfactoren zoals de nabijheid van ouders, de partner en vrienden en de (zelf toegekende) karakteristieken van de thuisregio blijken voor de 'blijvers' van groot belang (Thissen e.a. 2010, Haartsen en Thissen 2014). De conclusie die hier uit getrokken kan worden is dat er zeer waarschijnlijk veel verschillende factoren alleen of in wisselende combinaties meespelen bij de afweging om al dan niet intra- of interregionaal te gaan verhuizen. Een aantal van deze factoren is algemeen van aard, een aantal is regionaal bepaald.

De aard van de relatie tussen bevolkingskrimp en een deel van de eerder genoemde factoren is niet in alle opzichten duidelijk. Josje Hoekveld stelt naar aanleiding hiervan voor om bevolkingskrimp te zien als een circulair proces waarbij bevolkingsontwikkeling, arbeidsmarktontwikkeling, migratie en dienstenniveau elkaar onderling in de tijd gezien beïnvloeden. Uiteindelijk zal in dit proces een nieuw evenwicht ontstaan, dat door externe beïnvloeding sneller dichterbij gebracht kan worden, dan wel door inwerking van externe factoren (opnieuw) verstoord wordt.

Figuur 3: Bevolkingsontwikkeling en de factoren die er op van invloed zijn; een circulair proces.

Bron: J.J. Hoekveld Urban Decline within the Region. Understanding the Intra-regional Differentiation in Urban Population Development in the Declining Regions Saarland and Southern-Limburg. P.44.

Het onderzoeken van de relatie tussen sociale, economische en culturele factoren en bevolkingskrimp in Noord-Nederland in analogie van het door Hoekveld gevisualiseerde circulaire proces (figuur 3) is de bijdrage aan de opbouw van wetenschappelijke kennis die ik vanuit dit lectoraat de komende periode nastreef.

3 Begeleiden en benutten, maar wat is daar voor nodig?

In het boek *Krimpl* uit 2010 benoemt Gert-Jan Hospers vier fasen in het krimpbeleid: bagatelliseren, bestrijden, begeleiden en benutten. In datzelfde jaar publiceert het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) haar rapport *Van bestrijden naar begeleiden: demografische krimp in Nederland*. En in maart 2011 presenteert de SER haar nog steeds actuele advies *Bevolkingskrimp benoemen en benutten*. Naast uitdagingen die er voor de samenleving als geheel liggen, wordt ook voortdurend de nadruk gelegd op potentiële kansen die benut kunnen worden. De SER geeft aan dat het transitiebeleid dat hier randvoorwaardelijk voor is maatwerk is, juist door de vele factoren die van invloed zijn op de ontwikkelingen (SER 2011). Hoe kunnen we dan toch als burgers, overheden, organisaties en kennisinstellingen met elkaar een kader creëren waarbinnen we, gebruikmakend van inmiddels beschikbare kennis en ervaring, deze opgave op maat gesneden op kunnen pakken? Dat begint met helder maken wat we verstaan onder een aantal gangbare termen binnen de discussie rond bevolkingskrimp in relatie tot kansen en bedreigingen. Zodat we in ieder geval weten waar we het over hebben wanneer we bepalen wat we gaan doen en een inschatting kunnen maken van de effecten van ons handelen. Op deze plek wil ik hier een aanzet voor geven.

3.1 Wie bepaalt wat leefbaarheid is?

De demografische transitie en de selectieve bevolkingskrimp hebben beide invloed op onze leefomgeving; dat staat inmiddels als een paal boven water. Maar ook op de ervaren leefbaarheid daarvan? De leefomgeving die hier centraal staat is de menselijke habitat, oftewel de ruimte waarin mensen activiteiten ontplooiën zoals wonen, werken, het aangaan van sociale contacten, het ontvangen van zorg, zich verplaatsen en recreëren. Hoewel er discussie is over hoe deze ruimte te begrenzen, is er overeenstemming over het feit dat de leefomgeving na het afgrenzen concreet te duiden is.

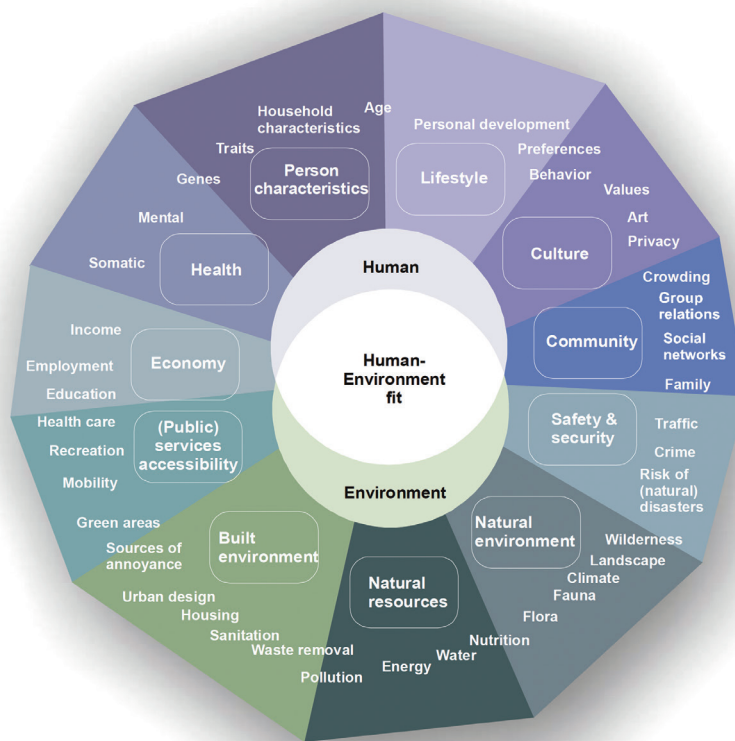
In tegenstelling tot het begrip leefomgeving, is ‘leefbaarheid’ een meer normatief geladen concept (Thissen 2008). Het geeft namelijk uitdrukking aan de kwaliteit van de relatie tussen een mens en zijn leefomgeving, waarbij de subjectieve beleving van het individu voorop staat (Van Dorst 2007). Dat hoeft echter niet te betekenen dat het begrip verwatert en verwordt tot een politieke slogan. In dat opzicht waarschuwt Veenhoven terecht:

“De term leefbaarheid leent zich overigens goed voor retorisch gebruik. Het woord suggereert zowel omvattendheid als objectieve noodzaak en laat veel ruimte voor invulling. Op de lange duur wordt zulk suggestief woordgebruik echter sleets.

Als er geen duidelijker betekenis aan verbonden wordt, zal het daarom spoedig weer in onbruik raken.” (Veenhoven 2000).

Vaak wordt door de discipline van waaruit gewerkt wordt bepaald welke domeinen betrokken worden bij de beschouwing van leefbaarheid; een milieukundige kijkt anders naar de invulling van leefbaarheid dan een ruimtelijke wetenschapper, een gezondheidswetenschapper en een sociaalpsycholoog. In 2004 construeerden Leidelmeijer en Van Kamp een grafisch overzicht (figuur 4) met de verschillende dimensies van leefbaarheid die zij in de vakliteratuur hadden gevonden (Leidelmeijer en Van Kamp 2004). Dit overzicht illustreert duidelijk de vele dimensies en subdimensies die gehanteerd worden.

Figuur 4: Domeinen van leefbaarheid en kwaliteit van leven

Bron: Leidelmeijer, K. en I. Van Kamp. Kwaliteit van de leefomgeving en leefbaarheid. RIVM-rapport, Bilthoven, 2004.p.63.

Voor meer kennis over de relatie tussen bevolkingsontwikkeling en de ervaren leefbaarheid in verschillende regio's in Noord-Nederland wil ik vooral focussen op de volgende dimensies van leefbaarheid:

- Gemeenschap (sociale relaties, sociale netwerken, familie)
- Economie (inkomen, werkgelegenheid, onderwijs)
- Toegang tot (openbare) voorzieningen (gezondheidszorg, mobiliteit, recreatie)
- Cultuur (kunst, erfgoed, waarden)
- Gebouwde omgeving (ontwerp, historisch gegroeide ruimtelijke structuren, infrastructuur)

Interacties tussen de dimensies en met andere dimensies (bijvoorbeeld natuur en milieu, gezondheid en veiligheid) zullen daarnaast aandacht krijgen in de samenwerking met partners in het algemeen en de lectoraten binnen NoorderRuimte in het bijzonder.

Bij de praktische uitwerking van deze intenties naar feitelijke projecten worden de meest recente inzichten voor Noord-Nederland meegenomen. Zo heeft recent onderzoek door CMO STAMM aangetoond dat in de Groninger krimpregio's de ervaren leefbaarheid meer is afgenomen dan in niet-krimp regio's (www.sociaalplanbureau Groningen.nl). De redenen die in het kader van dit onderzoek genoemd worden voor de verminderde leefbaarheid zijn het sluiten van voorzieningen, leegstand en achterstallig onderhoud aan panden en tuinen, overlast en de afname van sociale contacten. Een vooruitgang in de leefbaarheid is vooral te danken aan nieuwe initiatieven zoals de bouw van een nieuwe speeltuin en de herinrichting van het dorpscentrum, de bouw van nieuwe huizen en meer bedrijvigheid in de straten. Daarnaast is in het kader van het Woningmarkt- en Leefbaarheidsonderzoek Aardbevingsgebied Groningen door Boelhouwer e.a. geconcludeerd dat, bij een vergelijking in de waardering van de leefbaarheid tussen aardbevingsgebied mét en aardbevingsgebied zónder bevolkingskrimp, de indruk is ontstaan dat er een grotere mate van ontevredenheid over de leefbaarheid bestaat in aardbevingsgebieden waar tevens krimp voorkomt (Boelhouwer e.a. 2016).

3.2 Veerkracht

Naast externe factoren, zoals overheidsbeleid aangaande de spreiding van rijksdiensten (Rijksoverheid b), zijn er ook kwaliteiten van een samenleving of gemeenschap die van invloed kunnen zijn op bevolkingskrimp en daarmee op de ervaren leefbaarheid. Voorbeelden hiervan zijn het aan- of afwezig zijn van sociale kapitaal en veerkracht. Veerkracht of 'resilience' is een concept dat in verschillende sociale wetenschappen ingang heeft gevonden.

Rebecca Rolfe (Rolfe, 2006) stelt dat veerkracht het vermogen is van individuen, families, organisaties en gemeenschappen om effectief te reageren op belangrijke tegenslag en gevaar. Heike Delfmann (Delfmann e.a. 2013) noemt in navolging van Ed Wilding vier dimensies die van belang zijn voor het ‘bouwen’ van een veerkrachtige gemeenschap, te weten:

- (1) Gezonde mensen;
- (2) Inclusieve, creatieve cultuur;
- (3) Locale economie;
- (4) Relaties tussen gemeenschappen.

Volgens Wilding begint het bouwen van veerkracht bij het op de meest efficiënte manier gebruik maken van de in de gemeenschap aanwezige assets voor welzijn en sociale en economische ontwikkeling. Deze benadering sluit goed aan bij de uitkomsten van onderzoek waaruit blijkt dat regionale factoren mede bepalend zijn voor het ontstaan van bevolkingskrimp. Juist hierdoor wordt het belangrijk kennis te hebben van en aan te sluiten bij de sterke en zwakke punten in een regio. Daarnaast ligt hierin ook een intrinsiek pleidooi besloten voor het tegelijkertijd focussen op meerdere dimensies van leefbaarheid en een verantwoording voor de dimensies van leefbaarheid waar ik op wil focussen; gemeenschap, economie, gezondheid, cultuur en gebouwde omgeving. Zodoende kan vanuit het thema ‘Krimp’ de verbinding worden gelegd tussen de overige thema’s die centraal staan binnen Kenniscentrum NoorderRuimte, te weten ‘Aardbevingen’, ‘Duurzaamheid & Overvloed’ en ‘Gezondheid & Welzijn’

3.3 Waardetoekenning en waardecreatie; één voorbeeld

Juist omdat leefbaarheid een normatief geladen begrip is, is de wijze waarop wij waarde toekennen aan dan wel toegevoegde waarde creëren in onze leefomgeving interessant als we denken over leefbaarheid. Vooral de laatste jaren groeit de interesse voor minder traditionele vormen van waardecreatie en de niet monetaire eenheden waarin deze uitgedrukt zouden kunnen worden. Niet iedere gerealiseerde meerwaarde kan namelijk worden uitgedrukt in geld. De handreiking vanuit de Rijksoverheid over Maatschappelijke Kosten en Baten Analyses (MKBA) voor beleidsmakers stelt in dat opzicht, dat alle belangen binnen een project met een MKBA op een rij gezet kunnen worden, maar dat het in de praktijk vaak onmogelijk is om alle effecten te monetariseren (Rijksoverheid c). Toch zijn ook deze niet te monetariseren effecten van belang als het gaat om de ervaren leefbaarheid.

In algemene zin kunnen, met betrekking tot een aantal van de door mij geselecteerde leefbaarheidsdimensies, naast economische waarde ook lastig te monetariseren maatschappelijke waarden van belang zijn, zoals sociale waarden (mate van participatie, inclusie, trots op een regio en sociale cohesie) en culturele waarden (gebruikswaarde van erfgoed, esthetische waarde, identiteit en participatie). Het scheppen van meer duidelijkheid over de waarde van deze, soms ook wel 'bijvangst' genoemde, facetten van de ervaren leefbaarheid zou ons verder kunnen helpen bij het versterken van regionale leefbaarheid. Om inzicht te krijgen welke maatschappelijke waarden binnen een regio relevant zijn, lijkt de methode van John Benington en Mark Moore (Benington en Moore, 2011) relevant. Hierbij wordt door de inwoners zelf bepaald welke waarden dat zijn. Hierdoor kan aangesloten worden bij grotere maatschappelijke vraagstukken en kleinere regionale uitdagingen, terwijl het uitstekend past binnen het stramien van de huidige participatiesamenleving en al doende draagvlak wordt gecreëerd voor bijvoorbeeld sociaaleconomische en culturele innovaties.

Van maatschappelijke waardecreatie kunnen veel voorbeelden worden genoemd. Hier wil ik kort ingaan op de mogelijk rol daarbij van kunst en erfgoed. Thuur Caris stelt in 2016 in zijn proefschrift *The art of interruption* dat openbaar bestuur kunst niet alleen zou moeten zien als een sector van de creatieve industrie of als volksvermaak, maar ook als een arena van actief burgerschap die de samenleving helpt ontwikkelen en bestendigen.

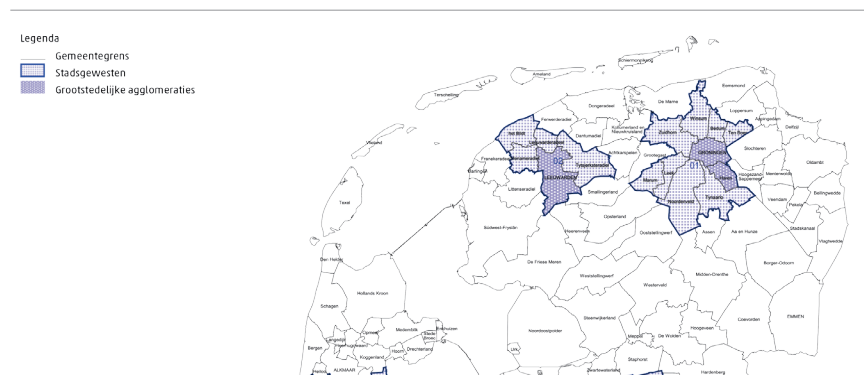

Hans Renes noemde erfgoed: ‘sporen uit het verleden die een betekenis hebben in het heden’ (Renes 2011). Hij geeft aan bij de beoordeling van de waarde van deze sporen de laatste jaren een verschuiving waar te nemen, onder andere in de richting van de (immateriële) betekenis. Renes stelt dat erfgoed kan worden ingezet om de kwaliteit van een omgeving te verhogen en daarmee een van de middelen kan zijn om bewoners en bedrijvigheid vast te houden. De Graaf e.a. kennen in het verlengde hiervan erfgoed in krimpgebieden vier functies toe, die van uithangbord, ontmoetingsplaats, totempaal en voedingsbodem (De Graaf e.a. 2014). Erfgoed als uithangbord geeft een streek identiteit en creëert, door de toeristische en recreatieve inkomsten die het genereert, financieel-economisch waarde. Erfgoed als ‘totempaal’ geeft de bevolking van een gebied identiteit, houvast, trots en richting en wordt daarmee een identiteitsdrager: waarden die juist in een krimpende omgeving van groot belang, maar tegelijkertijd moeilijk te monetariseren zijn. Erfgoed als ontmoetingsplek wordt belangrijk vanuit het perspectief dat door Hospers en Reverda wordt omschreven als tegenhanger in het proces dat ‘krimp ontbindt’ (Hospers en Reverda 2012). Tot slot is er nog erfgoed als voedingsbodem bijvoorbeeld voor ‘culturepreneurs’. Van Duijn en Rouwendal stellen dat erfgoed via creatieve ondernemers van invloed kan zijn op de economische dynamiek in een (krimpende) stad. Zij stellen daarnaast dat erfgoed een positieve invloed op bijvoorbeeld huizenprijzen kan hebben in een straal van 10 km (Van Duijn en Rouwendal 2013).

3.4 De complete regio

Tot slot wil ik nog een pleidooi houden voor een andere kijk op of misschien wel omgang met de harde grens tussen krimp- en anticipeerregio's en de gebieden of kernen in Nederland en Duitsland in de nabijheid van deze regio's die wel groeien. De gehanteerde begrenzing hindert het denken in grotere ruimtelijke en bestuurlijke structuren. Krimp en groei horen niet alleen in een vergelijking tussen Randstad en randland (Meier e.a. 2015) bij elkaar, maar ook op kortere afstand zijn het twee zijden van hetzelfde 'waterbed' (Hospers 2010)

Figuur 5: Twee van de 22 grootstedelijke agglomeraties / stadsgewesten van Nederland (Gemeentelijke indeling van Nederland op 1 januari 2015)

Bron: CBS

Nico van Nimwegen e.a. stelden over de geconstateerde bevolkingskrimp: “Dreigen hierdoor onaanvaardbaar grote regionale verschillen en bijvoorbeeld leegloop van het platteland te ontstaan, zoals we in landen als Frankrijk en Duitsland zien gebeuren? Zover lijkt het in ons land niet te komen. Naast het gematigde krimptempo, speelt de [...] kleinschaligheid van ons land hierbij een belangrijke rol. Krimpgevoelige regio's in het perifere gebied liggen in ons land nooit onbereikbaar ver weg, waardoor ruimtelijk isolement, ook door de goede verbindingen, nauwelijks voorkomt.” (Van Nimwegen en Heering 2009). Juist omdat Nederland een land van 'korte afstanden' is, lijkt het logisch om bij het denken over bevolkingsontwikkeling grotere gebieden te hanteren. Gebieden waarbinnen bevolkingskrimp en -groei plaatsvindt, voorzieningen elkaar potentieel aanvullen en het aanwezige sociale kapitaal omvangrijker en kleurrijker is. Ook Bettina Bock vroeg zich tijdens haar oratie af waarom er geen sprake is van beleid dat bevolkingsdaling en verstedelijking in samenhang en integraal aanpakt (Bock 2016).

Burgers en bedrijven trekken zich over het algemeen weinig aan van bestuurlijke grenzen en kijken automatisch over de gemeentegrens. Steeds meer voorzieningen hebben een bovenlokale functie: het is steeds moeilijker om een complete stad te zijn.

Middelgrote steden kunnen daarom beter de samenwerking zoeken met steden en dorpen in de regio en zo een ontwikkeling inzetten van een complete stad naar een complete regio.

Van Dam e.a. (Van Dam e.a. 2009) gaven aan een geleidelijke concentratie van voorzieningen te zien waarbij op termijn ook een aantal voorzieningen richting de stad Groningen vertrekt. Als voorbeelden noemen zij culturele voorzieningen zoals theaters, medische voorzieningen zoals ziekenhuizen, specialistische medische voorzieningen en gespecialiseerde verpleegtehuizen, de subtop van het onderwijs en commerciële goederen en diensten zoals kleding en meubels. De stadsgewesten² Groningen en Leeuwarden kunnen zich, in samenhang met het omringende rurale gebied en de kleinere steden ontwikkelen. Binnen deze gezamenlijke ontwikkeling kan (financiële) ruimte gecreëerd worden om natuur, landschap, economie en bewoners op een doeltreffende manier met elkaar te verbinden. De constructie tussen UMCG en het Ommelander Ziekenhuis, de rol die Groningen en Leeuwarden sinds 2011 hebben als concentratiestad en de uitrol van een toekomstbestendig breedbandnetwerk zijn een paar stappen in deze richting.

Uitgaande van de vier dimensies van Ed Wilding die van belang zijn voor het 'bouwen' van een veerkrachtige samenleving betekent dit een regionale ontwikkeling voor twee dimensies: 'lokale economie' en 'relaties met gemeenschappen'. Hierbij wordt nadrukkelijk gebruik gemaakt van aanwezige assets voor welzijn en sociale en economische ontwikkeling.

²Een stadsgewest - het stedelijk gebied in functionele zin - bestaat uit een grootstedelijke agglomeratie en het omringende gebied met daarbinnen gelegen kleinere kernen (stadjes, dorpen, gehuchten) die met die agglomeratie door velerlei relaties met elkaar zijn verbonden. Die relaties hebben betrekking op het dagelijks verkeer tussen woon- en werkplaats, verhuizingen van huishoudens en bedrijven en het gebruik van stedelijke voorzieningen. Als zodanig kan het stadsgewest daarom worden beschouwd als een combinatie van een regionaal arbeid-, woning- en verzorgingsgebied bron: <https://www.cbs.nl/nl-nl/onze-diensten/methoden/begrippen?tab=s#id=stadsgewest>

4 Pionieren met demografische transitie en selectieve bevolkingskrimp in Noord-Nederland

Ik heb u vanmiddag meegenomen op een tocht langs verschillende concepten en denkbeelden die in mijn ogen relevant zijn als het gaat om het begeleiden en benutten van de bevolkingsontwikkeling in Noord-Nederland. Af en toe heb ik al gewezen naar een later moment waarop ik aan zou geven welke van de genoemde uitdagingen ik samen met bewoners, werkveldpartners en studenten hoop op te pakken binnen mijn lectoraat. Aangekomen bij het laatste deel van deze lezing moet ik dan nu de daad bij het woord voegen.

4.1 Age friendly environments

Door de Tweede Demografische Transitie die ook wij momenteel doormaken en de effecten van selectieve bevolkingskrimp zien de krimp- en anticepeerregio's zich eerder en urgenter geplaatst voor uitdagingen die een sterk vergrijzende samenleving met zich meebrengt. Juist omdat hier deze ontwikkeling sneller doorzet en de consequenties hierdoor heftiger zijn, stelde de SER in 2011 dat de huidige krimpregio's een voorbeeldfunctie kunnen vervullen voor de komende generaties krimpregio's. Daarom wil ik mij de komende tijd in ieder geval richten op deze uitdagingen. Ik wil dat doen met de onderzoekslijn 'Age friendly environments'.

De WHO stelt over een age friendly omgeving dat:

“An age-friendly world enables people of all ages to actively participate in community activities and treats everyone with respect, regardless of their age. It is a place that makes it easy for older people to stay connected to people that are important to them. And it helps people stay healthy and active even at the oldest ages and provides appropriate support to those who can no longer look after themselves.”

Uitdagingen die op grond hiervan benoemd kunnen worden, zijn:

- via ontwerp onderzoek met professionals in het veld nieuwe wooneenheden ontwikkelen waarbij iedere fase van de levenscyclus geacommodeerd wordt en die uitnodigen tot het aangaan en onderhouden van sociale contacten;
- in co-creatie met lokale gebruikers, studenten en professionals op zoek gaan naar manieren waarop de ruimtelijke leefomgeving dusdanig kan worden ingericht dat deze, ongeacht leeftijd, veilig gebruikt kan worden, aansluit bij

- de wensen van de verschillende doelgroepen en uitnodigt tot gezond gedrag, bijvoorbeeld door het opnemen van blue spots³;
- in samenspraak met bewoners, studenten en professionals op zoek gaan naar de kenmerken van en de voorwaarden voor een sociale en ruimtelijke omgeving waarbinnen passende ondersteuning gerealiseerd kan worden wanneer deze nodig is.

De resultaten van deze zoektochten kunnen voeding geven aan ten minste twee van de vier dimensies die Ed Wilding onderscheidt voor het bouwen van een veerkrachtige gemeenschap, te weten ‘gezonde mensen’ en een ‘inclusieve, creatieve cultuur’. Het spreekt overigens voor zich dat hierbij inspiratie bij en samenwerking en afstemming met bestaande organisaties en initiatieven wordt gezocht, waarbij verbindingen rond het NoorderRuimte-thema ‘Gezondheid & Welzijn’ zeer voor de hand ligt.

Momenteel wordt binnen deze onderzoekslijn al onderzoek gedaan door een aantal docent-onderzoekers in samenwerking met veldpartners en studenten. Zo doet Gert ter Haar onderzoek naar de mogelijkheden van ontwerpend onderzoek om flexibel te kunnen inspelen op wisselende woonbehoeften en als methode om ruimtelijke inrichting en regionale of lokale identiteit met elkaar te verbinden. Wilma Wolf doet samen met studenten uit diverse schools en huisartsen werkzaam in Noord-Nederland onderzoek naar huisvestingsvragen waar huisartsen in Noord-Nederland mee worstelen. Dit om hen uiteindelijk beter te kunnen faciliteren bij hun keuze gegeven het belang van de eerstelijnszorg in een krimp- en anticipatie regio. Joke Terlaak Poot doet promotieonderzoek naar homemaking door eenpersoonshuishoudens, zoals u weet momenteel het snelst groeiende huishoudenstype. En Jaap Postma is met studenten actief op zoek naar de karakteristieken van age friendly environments.

³ Healthy Ageing Network Northern-Netherlands (HANNN) heeft als een van haar doelstellingen het creëren van de eerste ‘manmade blue zone’ in Noord-Nederland. HANNN onderscheidt binnen de manmade blue zone zogenaamde blue spots; locaties die door hun inrichting of aard bijdragen aan het creëren van een blue zone. <http://www.hannn.eu/bluezone/blue-spots>. Het concept ‘blue zone’ werd voor het eerst gebruikt naar aanleiding van een studie van onder andere Michel Poulain en Gianni Pes op Sardinië. Naar aanleiding van de studie werd vastgesteld dat zich hier de plek bevond waar de meeste honderdjarigen mannen wonen. Poulain M.; Pes G.M.; Grasland C.; Carru C.; Ferucci L.; Baggio G.; Franceschi C.; Deiana L. (2004). “Identification of a Geographic Area Characterized by Extreme Longevity in the Sardinia Island: the AKEA study”. *Experimental Gerontology*. 39 (9): 1423–1429. Deze uitkomst maakte andere onderzoekers nieuwsgierig naar de reden van deze ontwikkeling. In 2009 werd in Albert Lea, gelegen in Minnesota het project AARP/Blue zones opgestart. Doel van het project was om de inwoners door kleine ingrepen in hun dagelijks leven, gezonder oud te worden. Middelen die hiervoor werden ingezet: het stimuleren van beweging (door georganiseerde wandelingen een community garden, etc), gezondere (regionale) voeding en sociale interactie.

Momenteel wordt binnen ‘Kernen van sociaaleconomische vitaliteit’ al onderzoek verricht door docentonderzoekers en studenten. Jannie Rozema evalueert samen met studenten de waarden binnen het Cittaslow-concept en hun uitwerking op de leefbaarheid en de veerkracht in de toekomstige gemeente Westerwolde. Erzsi de Haan doet promotieonderzoek naar de succes- en faalfactoren voor burgerinitiatieven in Noord-Nederland en Mariëlle Bovenhoff kijkt samen met studenten en bewoners van de wijk Paddepoel naar waardecreatie bij nieuwbouw- en renovatieprojecten. Ook loopt er onderzoek door een grote groep studenten vanuit verschillende schools en uit verschillende jaren naar leegstaand van agrarisch erfgoed en de bijdrage die dit levert aan het bouwen van de lokale identiteit en de wenselijkheid van en mogelijkheden tot herbestemming en herinvulling.

4.3 EDriT en ‘Kunst contra Krimp’; de innovatiewerkplaats als methode en als interventie

Er gebeurt al veel, heel veel in de verschillende dorpen en wijken. Inwoners, organisaties en overheden experimenteren daar met het overdragen van verantwoordelijkheden binnen inspirerende projecten. Dat maakt het voor ons extra interessant om ter plekke met bewoners, studenten en veldpartners te kijken wat werkt en waarom het daar werkt. Aan de andere kant kan er juist door vanuit verschillende invalshoeken met elkaar samen te werken innovatie tot stand komen.

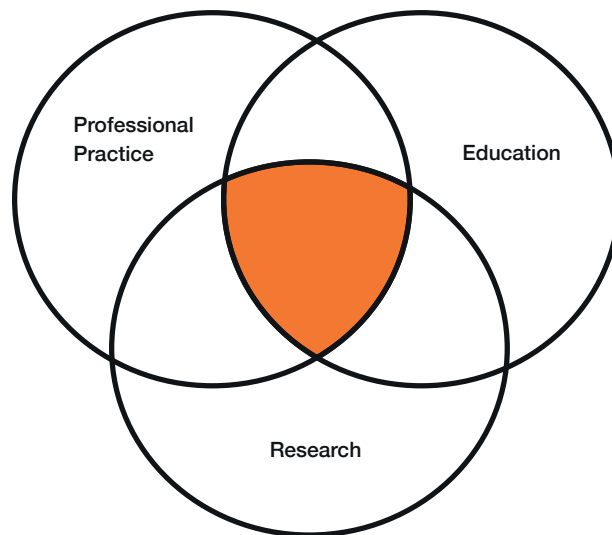
Albert Einstein stelde ooit: *“We cannot solve our problems with the same thinking we used when we created them.”* Hier wil ik deze woorden gebruiken als een pleidooi voor ècht interdisciplinair, intersectoraal en internationaal werken en denken; door de disciplines, door de lagen in de structuur van het onderwijs en tussen groepen belanghebbenden en over de grenzen heen. Het instrument dat hier geschikt voor is, is de Innovatiewerkplaats (Cremers, 2015). Volgens het concept is dit een context waarbinnen drie of meer werelden (partners uit onderwijs / onderzoek, bedrijfsleven, overheid en / of maatschappelijke organisaties) samen een hybride leeromgeving vormen.

Feitelijk betekent de Innovatiewerkplaats een plek waar innovatie plaatsvindt op het snijvlak van disciplines; in de figuur gevisualiseerd met het oranje vlak. Ik wil dit model verrijken door een vierde segment toe te voegen, dat van de inwoners van een regio. Dat kunnen vrijwilligers zijn, maar ook ondernemers en bestuurders. Daarnaast wil ik de IWP ook in internationaal opzicht grensoverschrijdend laten zijn. Hierdoor wordt ook geprofiteerd van kennis en ervaring die elders in Europa is en wordt opgebouwd.

Het ontstaan van een IWP komt voort uit een maatschappelijke urgentie. Deze heb ik hiervoor beschreven. Met de uitdagingen en de vragen die in het voorgaande

geformuleerd zijn als uitgangspunt wordt gewerkt aan het opzetten van twee IWP-en genaamd EDRiT (Eems Dollard Regio in Transitie) en Kunst contra Krimp. Beide IWP-en zijn internationaal. Zo wordt binnen EDRiT samengewerkt met onderzoekers, onderwijs, maatschappelijke organisaties, bedrijfsleven en overheid in Ost-Friesland en is voor 'Kunst contra Krimp' de samenwerking gezocht met onderwijsinstellingen, bewoners en organisaties in Zuid-Karelië (Finland), Dumfries and Galloway (Schotland) en de Harz (Duitsland).

Figuur 6: Schematische weergave van de IWP

Bron: Cremers, P.H.M. *Handreiking Innovatiewerkplaatsen*. Groningen, 2015.

Voor EDRiT geldt dat in de EDR-grensregio op locatie onderzoek, onderwijs en werkveld met elkaar worden verbonden rond vragen die door de samenleving zelf worden benoemd. Vooral het feit dat delen van ontwikkelingen aan beide zijden van de Eems-Dollard Regio grote gelijkenis vertonen, maar dat hier in de eigen context op geanticipeerd dan wel op gereageerd wordt, maakt een vergelijking van situaties en ervaring met goed en bad practises interessant. Daarnaast kunnen studenten op korte afstand van hun opleiding internationale ervaring opdoen en mogelijk bijdragen aan het creëren van nieuw sociaal kapitaal. Hierdoor is de IWP meer dan een nieuwe methodiek, maar in potentie een waardevolle interventie in een krimpregio en in die hoedanigheid het bestuderen en evalueren waard. In het kader van deze IWP zijn de onderzoeksprojecten naar de karakteristieken van Age friendly environments, de invloed van Cittaslow op de ervaren leefbaarheid en veerkracht in de regio en de mogelijkheden van leegstaand agrarisch erfgoed ontstaan.

In het kader van de innovatiewerkplaats ‘Kunst contra Krimp’ hebben de lectoraten ‘Krimp en leefomgeving’ & ‘Image in context’ van de Hanzehogeschool Groningen naar Duits voorbeeld de handen ineen geslagen. Uitgangspunt is dat studenten uit creatieve disciplines woonachtig in verschillende Europese landen via uitwisselingstrajecten tijdens het laatste jaar van hun studie in co-creatie met bewoners en regionale organisaties projecten opstarten in krimp- en anticipeerregio’s. Op basis van onder andere regionale geschiedenis en lokale verhalen, gebruiken, kansen en leefbaarheidproblematiek in de plattelandskernen gaan studenten vanuit hun eigen culturele achtergrond aan de slag. Geïnspireerd door de wensen, vragen, problemen en gedachte oplossingen van de regionale bewoners en organisaties in het land dat zij bezoeken werken zij een project, voorstelling of visualisatie uit. De voorbereiding op de komst van de studenten, het begeleiden van studenten en de co-creatie processen zijn, naast de tastbare resultaten van het proces, een instrument om de cohesie in het gebied te bevorderen en het sociale kapitaal te versterken. Ook voor deze IWP geldt dat het naast een inspirerende methodiek, ook een potentieel succesvolle interventie kan zijn.

U ziet het; er zijn lijnen uitgezet, activiteiten benoemd en projecten ontwikkeld met en voor bewoners, het werkveld en studenten. Zo wil ik de komende jaren mijn lectoraat invulling geven en mee helpen bouwen met en in de responsieve regio.

*Ik dank u voor uw aandacht.
Zo gezegd zo gedaan.*

Bronnen

1 Artikelen, boeken en rapporten

- Benington, J. en M.H. Moore. “Public value in complex and changing times.” In: *Public value: theory and practice*, J. Benington en M.H. Moore (Eds.), 1–30. Hamshire en New York: Palgrave Macmillan, 2011.
- Bevolkingskrimp benoemen en benutten. Advies 11/3 van maart 2011. SER: Den Haag, 2011
- Boelhouwer, P. e.a. *Woningmarkt- en leefbaarheidsonderzoek aardbevingengebied Groningen*. Delft: OTB, 2016.
- Bock, B.B. *Leegte en ruimte. Over bevolkingsdaling in Noord Nederland. Inaugurale rede 20 september 2016*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2016.
- Bulder, E.A.M. *The social economics of old age. Strategies to maintain income in later life in the Netherlands 1880–1940*. Rotterdam: Tinbergen Institute, 1993.
- Caris, A. H. *The art of interruption: Concepts of art as a cooperative citizen practice driving cultural innovation and social change*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2016.
- Cremers, P.H.M. *Handreiking Innovatiewerkplaatsen*. Groningen, 2015.
<https://www.researchgate.net/publication/310548083—Handreiking—Innovatiewerkplaatsen>
- Dam, van K.I.M., van L.J.G. van Wissen, D. De Roo, J. Van Dijk, D. Strijker, J.J. Veenstra. *Regionale bevolkingskrimp en de stad Groningen*. Quick Scan. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2009.
- Delfmann, H., M. Markantoni en B. Van Hoven. “The role of side activities in building rural resilience: the case study of Kiel-Windeweer (The Netherlands).” In: *Regional resilience, economy and society: globalising rural places*, Christine Tamásy en Javier Revilla Dies (Eds.), Farnham: Ashgate Publishing, 251–268, 2013.
- Demographic Change and Local Development: Shrinkage, Regeneration and Social Dynamics*, Paris: OECD, 2012.
- Dorst M.J. van. *Een duurzaam leefbare woonomgeving. Fysieke voorwaarden voor privacyregulering*. Delft: Eburon, 2005.
- Duijn, M. van en J. Rouwendal. “Cultural Heritage and the location choice of Dutch households in a residential sorting model.” *Journal of Economic Geography* XIII no.3 (2013): 473–500.
- Duin, C. van en L. Stoeldraijer. *Bevolkingsprognose 2014–2060: groei door migratie*. CBS *Bevolkingstrends 2014*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek, 2014.
- Edzes, A.J.E., V. Venhorst en J. van Dijk. “Grensoverschrijdende arbeidsmarkt: Voorbij de romantiek.” In: *Rijnland in de Regio II: inzichten op het gebied van grensoverschrijdend samenwerken in de noordelijke Nederlands-Duitse grensregio*, Herman Blom en Cigdem Zantingh (red.) Leeuwarden/Emmen: Stenden Hogeschool/Alfa College, 153–166, 2015.

- Edzes, Arjen, Jouke van Dijk en Viktor Venhorst. "Duitse vacatures geen oplossing voor Nederlandse werklozen." *MeJudice* (14 maart 2016). <http://www.mejudice.nl/artikelen/detail/duitse-vacatures-geen-oplossing-voor-nederlandse-werklozen>
- Fielding, A.J. "Migration and social mobility: South East England as an escalator region." *Regional Studies* XVI no. 1 (1992): 1-15.
- Glaeser, E.L. *Triumph of the city. How our greatest invention makes us richer, smarter, greener, healthier and happier*. London: Pan Macmillan, 2011.
- Graaf, A. de, G.J. Hospers, H. Renes, E. Stegmeijer, M. Woestenburg. *Krimp en Erfgoed in: Krimp en erfgoed in Noordwest-Europa. Verkenning van een uitdagend probleem*. Amersfoort: Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, 2014.
- Haartsen, T. en F. Thissen. "The success-failure dichotomy revisited: young adults' motives to return to their rural home region." *Children's Geographies* XII no. 1 (2014): 87-101.
- Hoekveld, J.J. "Time-Space Relations and the Differences between Shrinking Regions." *Built Environment* XXXVII no. 2 (2012): 179-195.
- Hoekveld, J. J. (2014). *Urban decline within the region: Understanding the intra-regional differentiation in urban population development in the declining regions Saarland and Southern-Limburg*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 2014.
- Hospers, G-J. *Krimp!* Amsterdam: Uitgeverij SUN, 2010.
- Hospers, G-J. en N. Reverda. *Krimp, het nieuwe denken. Bevolkingsdaling in theorie en praktijk*. Amsterdam: Boom/LEMMA, 2012.
- Janssen, L.H.J.M., V.R. Okker en J. Schuur (red.) *Welvaart en Leefomgeving; een scenariostudie voor Nederland in 2040*. Den Haag: CPB/MNR/RPB, 2005.
- Kaa, D.I. van der. *Demographic transitions*. NIDI workingpaper 2008/1. Den Haag: NIDI, 2008.
- Kooiman, N. *Invloed van binnenlandse verhuizingen op de regionale spreiding van vergrijzing, 1995-2015*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek, 2016.
- Latten, J., H. de Feijter, H. Nicolaas en B. Hamers. "Uit balans. Selectieve verhuisstromen naar en uit de grote stad." In: *Bevolkingsvraagstukken in Nederland; grote steden in demografisch perspectief*, Nimwegen, N. van en I. Esveldt (Eds.) Den Haag: NIDI, 2006.
- Latten, J., K. Chkalova en M. Das. "De stad Groningen als roltrap voor het noorden." *Bevolkingstrends* LVI no.2 (2008): 52-59.
- Leidemeijer, K. en I. Van Kamp. *Kwaliteit van de leefomgeving en leefbaarheid. Naar een begrippenkader en conceptuele inkadering*. Bilthoven: RIVM, 2004.
- Leidemeijer, K. en G. Marlet. *Leefbaarheid in Krimpgebieden. Een verkenning van de relatie tussen bevolkingskrimp en leefbaarheid*. Amsterdam: RIGO Research en Advies 2011.
- Lesthaeghe, R. en D. Van der Kaa. "Twee demografische transitie?" In: *Bevolking: groei en krimp*. R. Lesthaeghe and D. Van der Kaa (Eds.) Deventer: Van Loghum Slaterus, 9-24, 1986.

- Lesthaeghe, R. "The second demographic transition: a concise overview of its development." *PNAS CXI* 51 (december 23 2014): 18112-18115.
- Lucassen, L. en J. Lucassen. "From mobility transition to comparative global migration history." *The Journal of Global History* VI no. 2 (2011): 299-307.
- Manting, D. en C. Huisman. "Jongeren en stedelijk groei." *Rooilijn XXXXVI* no.6 (2013): 420-429.
- Meier S., N. Reverda en D. Van der Wou. "Randland." *Rooilijn XXXXVIII* no. 4 (2015): 272-279.
- Nimwegen, van, N. en Liesbeth Heering (red). *Bevolkingsvraagstukken in Nederland anno 2009. Van groei naar krimp. Een demografische omslag in beeld.* Amsterdam: KNAW, 2009.
- Renes, J. *Erfgoed in interessante tijden. Oratie uitgesproken op 7 juli 2011.* Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam, 2011. [http://www.kennisbankherbestemming.nu/sites/default/files/Erfgoed%20in%20interessante%20tijden%20-%20Oratie%20prof.%20dr.%20Hans%20Renes%20\(2011\).pdf](http://www.kennisbankherbestemming.nu/sites/default/files/Erfgoed%20in%20interessante%20tijden%20-%20Oratie%20prof.%20dr.%20Hans%20Renes%20(2011).pdf)
- Reverda, N. *Over Krimp, Een sociologisch perspectief op bevolkingsdaling.* Maastricht: CESRT/NEIMED, 2011.
- Ritsema, van Eck, J. P. Zwaneveld, K. Van Gemeren en O.J. van Gerwen. *Toekomstverkenning welvaart en leefomgeving. Cahier regionale ontwikkelingen en verstedelijking.* Den Haag: CPB/PBL, 2015.
- Rolfe, R. E. *Social cohesion and community resilience: A multidisciplinary review of literature for rural health research.* Unpublished paper 2006. <https://pdfs.semanticscholar.org/4942/90ec68a89855d7a77b0125b54e080755ad46.pdf>
- Ruijsbroek, A. e.a. *Factsheet Leefomgeving. Gezondheid en zorg in de Noordelijke krimpregio's.* Bilthoven: RIVM, 2015.
- Stoeldraijer, L., C van Duin en C Huisman. "Kernprognose 2016-2060: 18 miljoen inwoners in 2034 voorzien." <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2016/50/kernprognose-2016-2060>.
- Storper, M. en M. Manville. "Behavior, preferences and cities: urban theory and urban resurgence." *Urban Studies* 43 no.8 (2006): 1247-1274.
- Storper M, en A.J. Scott. "Rethinking human capital, creativity and urban growth." *Journal of Economic Geography* IX no. 2 (2009): 147-167.
- Thissen, F. *Leefbaarheid, social cohesie en informele zorg.* Assen 2008. <http://thissen.net/rural/WMO>
- Thissen, F., J. Drooglever Fortuijn, D. Strijker, and T. Haartsen. "Migration Intentions of Rural Youth in the Westhoek, Flanders, Belgium and the Veenkoloniën, The Netherlands." *Journal of Rural Studies* XXVI no. 4 (2010): 428-437.
- Vaart, G. van der, E.M. Trell, B. Restemeyer en M. Martijntje Bakema. "Resilience: Just do it?! Governing for resilience in vulnerable places. University of Groningen, 9-10 October 2014." *Resilience. International Policies, Practices and Discourses* III no. 2 (2015): 160-171.

- Valk, A. van der en S. Musterd (red.) *Leefbare Steden en een duurzame omgeving*. Assen: Van Gorcum, 1998.
- Veenhoven, R. *Leefbaarheid, betekenissen en meetmethoden*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam, 2000.
- Venhorst, V.A. *Smart move? The spatial mobility of higher education graduates*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2012.

2 Websites

- <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2016/24/in-toekomst-vooral-meer-alleenwonende-oudere-vrouwen> (a)
- <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2016/04/bevolking-groeit-vooral-door-immigratie> (b)
- <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2015/51/tot-2040-verdubbelt-het-aantal-alleenwonende-tachtigplussers> (c)
- <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/01/weer-minder-jongeren-verhuisd-naar-universiteitssteden> (d)
- <https://www.cbs.nl/nl-nl/onze-diensten/methoden/begrippen?tab=s#id=stadsgewest> (e)
- <https://www.cbs.nl/nl-nl/maatschappij/bevolking/bevolkingstrends> (f)
- <http://www.pbl.nl/node/63221> (a)
- <http://www.pbl.nl/themasites/regionale-bevolkingsprognose/bevolkingsprognoses-2015-2040/bevolking> (b)
- <https://www.pbl.nl/publicaties/balans-van-de-leefomgeving-2016> (c)
- <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/bevolkingskrimp/inhoud/krimpgebieden-en-anticipeergebieden> (a)
- <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2011/09/30/rijk-concentreert-kantoorhuisvesting-in-twaalf-locaties> (b)
- <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/ruimtelijke-ordening-en-gebiedsontwikkeling/vraag-en-antwoord/wanneer-kan-ik-een-maatschappelijke-kosten-batenanalyse-mkba-inzetten> en Een kennismaking met de maatschappelijke kosten-batenanalyse (MKBA). Handreiking voor beleidsmakers. Rijksoverheid. 02-01-2012. (c)
- <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/ruimtelijke-ordening-en-gebiedsontwikkeling/documenten/brochures/2012/10/04/een-kennismaking-met-de-maatschappelijke-kosten-batenanalyse-mkba> (d)
- [http://sociaalplanbureaugroningen.nl/dynamic/media/1/documents/feitenblad%20leefbaarheid%20en%20bevolkingskrimp%20def\(1\).pdf](http://sociaalplanbureaugroningen.nl/dynamic/media/1/documents/feitenblad%20leefbaarheid%20en%20bevolkingskrimp%20def(1).pdf)

3 Afbeeldingen

- Afbeelding pagina 11: “Demographic Transition in Asia.” *East Asia Forum V No.1* (January-March 2013)
- Afbeelding pagina 12: Marmolejo, M. “The Global Demographic Opportunity of our Time.” *Globalisation. Opportunities & Implications*. (November 2013) <http://www.understandglobalization.com/2013/11/19/the-global-demographic-opportunity-of-our-time/>
- Afbeelding pagina 23: <http://www.taniaellis.com/blog/the-new-pioneers-case-of-the-month-social-return-on-investment/>
- Afbeelding pagina 24: Fotograaf: Duncan Wijting / SOGK
- Afbeelding pagina 29: <http://www.communitymatters.org/blog/cooking-oil-personality-tests-and-local-curre>

Elles Bulder richt zich met het lectoraat Krimp & Leefomgeving op de gevolgen van demografische transitie en selectieve krimp voor onze leefomgeving. De trek van het platteland naar steden is niet nieuw. De vergrijzing van de Nederlandse bevolking is wel van recentere datum. Krimpregio's vergrijzen extra doordat veel jongeren vertrekken en er minder kinderen

geboren worden. Daarnaast wonen in Nederland ook steeds minder mensen samen in een huis; de zogenaamde huishoudensverdunding. Deze ontwikkelingen hebben consequenties voor onze leefomgeving en voor de leefbaarheid daarvan.

Leefbaarheid kent veel dimensies en dus zijn de gevolgen van deze demografische veranderingen voelbaar op heel verschillende terreinen. Daarnaast zijn de gevolgen per regio verschillend, omdat de context in iedere regio weer anders is. Complexe situaties, waarbij meer kennis opgebouwd moet worden over de consequenties van en de interactie tussen de verschillende factoren. Daaraan draagt het lectoraat bij met speciale aandacht voor initiatieven die de leefbaarheid in Noord-Nederland beogen te versterken. Bijvoorbeeld door samen met bewoners, lokale organisaties, overheden en kennisinstellingen een Innovatiewerkplaats in Noordoost-Groningen te ontwikkelen en door promotieonderzoek naar burgerinitiatieven. Het lectoraat hecht veel belang aan de disseminatie van de opgebouwde kennis naar het werkveld. Door samenwerking met (semi)overheden, bewoners(organisaties) en regionaal werkende instanties kan zodoende maatschappelijke impact bereikt worden.

Maar niet alleen Noord-Nederland is onderwerp van onderzoek. Daarom wordt vanuit het lectoraat ook samengewerkt met verschillende partners bij universiteiten en hogescholen in Nederland en het buitenland en met veldpartners in Duitsland, Finland en het Verenigd Koninkrijk / Schotland.

